

Çağdaş Türk Dili

Şubat 1998 , Sayı 120

ESKİ TÜRK YAZITLARI VE BUGÜNKÜ DURUMU

MEHMET ÖLMEZ

Benim de yazarı olduğum *Çağdaş Türk Dili* dergisinin Ocak 1998 sayısında “Taşlara İşlenmiş Destanlar” başlıklı yazıyı gördüğümde Eski Türk Yazıtlarıyla ilgili yeni bilgiler, görüşler bulacağım umuduyla okumaya başladım. Okudukça yazarın Türkdilbilimcilerine kızgın, biraz da kırgın bir dilsever olduğunu anladım. Yazıda esas olarak Képes Géza’nın 1992’de Macaristan’da yayımlanan, Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tunyukuk yazıtlarını işlediği *Köbe Véset Eposzok* adlı eserinin Naciye Güngör’ce yapılan Türkçe çevirisi tanıtılmaktadır. Bu çeviri dolayısıyla da yazıtlar üzerine ülkemizdeki çalışmalar ele alınmakta, eleştirilmektedir. Değineceğim konular gerçekte akademik çevrelerce bilinen şeylerdir. Ancak *Çağdaş Türk Dili* okurlarının tümünün bu konulardan haberli olması beklenemez. Dolayısıyla da aşağıdaki yazıyı yazmak benim için bir görevdir.

Öncelikle sayın H. Kılıç’ın ülkemizde yazıtlara ilişkin yeterli çalışma yapılmadığı yolundaki görüşlerine açıklık getirelim. Her şeyden önce yazıtlar üzerine ülkemizde yapılan araştırmalar, bildiğim kadarıyla, 95 yıl öncesine Şemsettin Sami’ye değin gitmektedir.¹ Şemsettin Sami’yi 1340’ta (= 1921) *Orhun Abideleri* adlı kitabıyla Necip Asım’ın izlediğini söyleyebiliriz (165 sayfa). Sonraki yıllarda yayımlanan Hüseyin Namık Orkun’un çalışması ise hepimizce bilinmektedir. Orkun’dan sonra ise Muharrem Ergin’in genel okuyucu için hazırlayıp Kültür Bakanlığı, 1000 Temel Eser Serisi’nde ilk baskısı yapılan *Orhun Abideleri* gelmektedir. Bu yakınlarda aynı kitap M. Ergin’in sağlığında okuyup çevirdiği haliyle, ancak yeni bir biçimle 21. baskısıyla yeniden yayımlanmıştır. Orhun Yazıtlarının metni, dilbilgisi üzerine en önemli inceleme ise Talat Tekin’in doktora çalışması olarak hazırlayıp 1968’de yayımladığı *A Grammar of Orkhon Turkic*’tir (Indiana Üniversitesi yay., Bloomington). T. Tekin sonraki yıllarda, yeni okuyuş ve düzeltileri de içeren Türkçe üç yeni kitap yayımlamıştır. Anılan çalışmaların dışında gerek kitap, gerek makale düzeyinde, içerde ve dışarda yazıtlar üzerine çok sayıda inceleme yayımlanmıştır.

Sayın H. Kılıç “bu Yazıtlar, ülkemizde, okunuşlarından yüz dört yıl sonra dahi ne sözlükbilimsel açıdan yeterince incelenmiş, ne tarihsel yönden ağırlıkları ölçüsünde

¹ Şemsettin Sami, haz. Ağâh Sırrı Levend, TDK yay. 287, Ankara 1969; özellikle bak. 97-98. sayfalar: “Orhun Abideleri” bölümü. Şemsettin Sami’nin yayımlanmamış olan bu çalışması, kaynaklara göre, daha sonra Necip Asım’ca *En Eski Türk Yazıları* adıyla yayımlanmıştır. Ben yalnızca, yine Necip Asım’a ait, *Pek Eski Türk Yazısı* adlı (ikinci basılışı, tabı ve naşiri “Türk Derneği”), 1327 (= 1909) tarihli 35 sayfalık çalışmayı görebildiğimi belirtmek istiyorum.

değerlendirilmiş, ne de doğru dürüst Anadolu Türkçesi'ne aktarılmış, ne de yazınsal bağlamda ele alınarak biçim, biçem ve içerik yönlerinden herhangi bir çözümlemeye durulmuştur." (s. 18)

Bu düşüncelerin bir kısmına katılmakla birlikte kimi düzeltileri de gerekli görüyorum. Yazıtlar, her ne kadar anılan çalışmaların sonlarında sözlükler yer alsa da, sözlükbilimsel açıdan bence de yeterince incelenmemiştir. Tarihsel açıdansa, bilinen eski çalışmalara ek olarak Sencer Divitçioğlu'nun *Kök Türkler (Kut, Küç ve Ülüg)* (Ada yay., İstanbul 1987), Ahmet Taşağıl'ın Çin kaynaklarına dayalı incelemesi *Gök-Türkler* (TTK yay., Ankara 1995) ve Osman F. Sertkaya'nın *Göktürk Tarihinin Meseleleri* (Ankara 1996) adlı kitapları anılabilir. Bunların dışında çok sayıda makale ile yazıtlar ve tarihi aydınlatılmaya çalışılmıştır. Örneğin eski ve bugün kimi bilimadamlarınca yanlış kabul edilen bir adlandırma da yazıtları konuşan Türk halkına "Göktürk" denilmesidir. Bu eski adlandırma ve eleştirisi için Semih Tezcan'ın "Gibt es einen Namen Kök-Türk wirklich" adlı değerli çalışmasına bakılabilir.² Ancak "ne de doğru dürüst Anadolu Türkçesi'ne aktarılmış" sözüne katılamayacağım. T. Tekin'in uzmanlara seslenen *Orhon Yazıtları* (TDK yay., Ankara 1988) ve *Tunyukuk Yazıtı* (Simurg yay., Ankara 1994) kitaplarının dışında, genel okuyucu kitlesi için hazırlanmış, bilimsel yazıçevrimi kurallarından uzak, günümüz noktalama işaretleri de göz önünde bulundurulmuş yeni bir yayını vardır. Söz konusu yayının baş kısmında yer alan girişte ayrıca yazıtların yazınsal değeri, yazıtlarda görülen ikilemeler, deyimler, atasözleri üzerine yaklaşık 30 sayfalık bir de inceleme bulunmaktadır.³ Sanırım bu yayın, okuyan kesim için yeterli olsa gerek. Eksik olan yeterli okuyucu kitlesidir.

Yazıtların şiirsel yapısına ise yine aynı yazarca "İslâm Öncesi Türk Şiiri"⁴ başlıklı çalışmada anaçizgileriyle değinilmiştir. Yazıtların koşuk, destan biçiminde yazımı ise, yazarlarımızı, ozanlarımızı ilgilendirmektedir, Türkdilbilimcilerimizi değil. Yazıtların sözvarlığı Doğan Aksan'ca *Türkçenin Sözvarlığı* adlı kitapta ele alınmıştır.⁵ Yazıtlar metindilbilimi, üslup açısından da Leylâ Subaşı Uzun'un çalışmasında ayrıntılı olarak incelenmiştir.⁶

Hemen izleyen paragrafta ise kimi sözcüklerin kökenine değinilmiş, gerçekten de yabancı kökenli olan *kadın* sözcüğünün Türkdilbilimcilerce Soğd kökenli olarak gösterilmesi kabullenilmemiştir. Gerçekten de Eski Türklerin, Uygurların diline Budizmi öğrendikleri Soğdlardan çok sayıda sözcük, Budizm terimi geçmiştir, tıpkı İslamı İranlılardan öğrenen Türklere Arapça ve Farsça dinî terimlerin İranlılar yoluyla geçmesi gibi. Kadın sözü ise eskiye, Türklerin Budizmi öğrenmelerinden önceye gitmektedir. Sözcük daha Eski Türk Yazıtlarında *katun* biçimiyle karşımıza çıkar.

² *Türkische Sprachen und Literaturen*, Wiesbaden 1991: 357-375.

³ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Simurg yay. İstanbul 1995. Aynı yıl aynı kitabın Fransızca çevirisi de yayımlanmıştır: *Les inscriptions de l'Orkhon: Kul Tighine, Bilghé Qaghan, Tounyouqouq*. Çev. Kemal Özmen, Simurg ve Kültür Bakanlığı yay. İstanbul 1995.

⁴ (Türk Dili [= Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)]. Cilt 51, Sayı 409 (198): 3-42.

⁵ *Türkçenin Sözvarlığı*. D. Aksan, Engin yay., Ankara 1996; özellikle 80-96. sayfalar.

⁶ *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*. Simurg yay. Ankara 1995.

Soğd kökenli olma olasılığı da hayli yüksektir. Bu bilgi Eski Türkçeyle ilgili çoğu çalışmada yinelenmiştir. “Katun”la ilgili yeni olarak *Sogdian Dictionary* (B. Gharib, Tahran 1995) adlı sözlüğe bakılabilir: § 10825 **xwtyn** “queen, lady, mistress” (*hotin* ~*hotēn* okumak gereklidir), § 4470 **γwt’ynh** < **xwatāunī*. Soğdca *hotēn* sözünün “kraliçe, hanım” anlamı Yazıtlardaki anlamıyla da uyumaktadır.⁷ Türk ve Altay dilleri üzerine çalışmalarıyla tanınan Gerhard Doerfer’e göre de sözcük dişilik eki içeren *-tun* ile kurulmuş olup *hagatun* biçiminden *hatun*’a dönüşmüştür. Dolayısıyla da *hagan* “kağan” ile köктаştır. Kaynak dil ise eski bozkır halklarından Sienpilerin dilidir.⁸ Yazarın üniversite karşılığı kullandığı *bilgitay* sözcüğünün ikinci ögesi *+tay* ise Moğolcadır. Belki de tam Türkçe biçim *bilgievi* olmalıydı.⁹

Bir başka görüş de yazıtlarda geçen *eşilik* sözcüğüne ilişkindir. H. Kılıç, M. Ergin’in yayımında yer alan *Tabgaç budunka beglik urı oğlın kul boldı, işilik kız oğlın küng boldı* okuyuşuna, burada yer alan *işilik* sözüne değinerek, sözcüğün *silig/k* okunması ve “arı, temiz, iffet, el değmemiş, kız oğlan kız, *bakire*” olarak anlaşılması gerektiğini düşünür. Her şeyden önce Képes Géza’nın Türkçe çevirisinde yer alan dört dizeyi altını çizerek vermiş:

Beylik oğulları
Çinlilere kul olmuş,
Bakire kızları ise
Çinlilere cariye olmuş

sanırım bu çeviri kitabın Macarcasında yer alan aşağıdaki dizelerin çevirisidir:

Fejedalmi fiaí
kínaiak szolgái lettek,
szűz lányai meg
kínaiak szolgálói lettek. (35. s.)

“bakire” karşılığı ise Macarca *szűz* sözüne dayanmaktadır. H. Kılıç söz konusu sözcüğün A. von Gabain ve S. Çağatay’ca *silik* okunduğunu, “bakire” ile de karşılandığını belirtir. Burada ilk baskısı 1940’ta, ikincisi 1951, üçüncüsü ise 1974’te yapılan, ancak kimi eski okuyuşları metinler bölümünde sürekli saklayan *Alttürkische Grammatik* ve bunun Türkçe çevirisine dayanılmaktadır. Her şeyden önce A. von Gabain’in bu değerli elkitabı günümüz bilgilerine göre bazı okuma yanlışlıklarını içermektedir,

⁷ Eski Türkçe *katun* biçiminin bugün *kadın* oluşuyla ilgili olarak bak. Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg yay. Ankara 1995, 133. s.

⁸ G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c. III, Wiesbaden 1967, § 1159.

⁹ *+tay* için bak. Nicholas Poppe, *Grammar of Written Mongolian*, Wiesbaden 1964, § 138: *moritay* “atlı” < *morin* “at”, *surgagulitay* “okumuş, okullu, eğitilmiş” < *surgaguli* “okul”. Dil devrimin başlangıç yıllarına ait *sayıştay*, *danıştay* türünden sözcükler için de aynı sözler söylenebilir.

aynı yargı Almanca/Türkçe hazırlanmış olan sözlük bölümü için de geçerlidir.¹⁰

Kısacası *Alttürkische Grammatik*'in ilk baskısından sonra, kaynakça bölümüne yapılan eklemeler dışında, 1940'a göre yeni baskısında çok önemli bir değişiklik yoktur. Benzer şekilde, ilk baskısı 1950, ikinci baskısı 1963'te yayımlanan *Türk Lehçeleri Örnekleri. VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Yazı Dili* (S. Çağatay) adlı yararlı ve kullanışlı elkitabında da doğal olarak günümüz bilgileri, okuyuşları yer almamaktadır.¹¹ Her iki kitabın ilk ve ikinci baskılarından sonra 1966'da merhum Ali Fehmi Karamanlıoğlu " 'Silik' Sözü Üzerine"¹² başlıklı yazısını yayımlamıştır. A. v. Gabain kitabının son baskısında bu düzeltiyi dikkate almamış, ya da görmemiştir. Kısaca A. F. Karamanlıoğlu yazıtlarda

beglik urı oglin kul boltı

*eşilik kız oglin küñ boltı*¹³

bey olamağa lâyük erkek evlâdı kul oldu.

hanım olamağa lâyük kız evlâdı da cariye oldu¹⁴

biçiminde geçen satırların zıtlıklar (*beg* "bey" × *eşi* "hanım") ve dilbilgisel koşutluklar (*beg-lik* = *eşi-lik*) dolayısıyla *silik* okunamayacağına değinir. Ayrıca *sil-* "temizlemek" eyleminden türemiş biçim Eski Türkçede -k ile olmayıp -g iledir. Günümüz Türk dillerindeki biçimlerse -g'li *silig* biçiminin türevleridir: Başkurtça *hılv*, Tatarca *sılu*, Kırgızca *suluu* [sulū] Kazakça *sulu*, Hakasça *silig*, Tuvaca *silig*. Buradaki sorunlu -bugün artık sorunsuz!- sözcük ise yazıtlarda -k ile bitmektedir. Türkdilbilimi çevrelerinde bilindiği üzere Eski Türk Runik yazısı, Uygur ve Arap yazılarından farklı olarak *e/i/ü/ö* ünlülerinin komşuluğundaki (€) *g* ile (ʃ) *k*'yi birbirlerinden ayırt etmektedir.¹⁵ Dolayısıyla yazıtlarda ʃYI SLK biçiminde yazılan sözcüğü hiç ikirciklenmeden (*e*)ʃ(*i*)l(*i*)k okuyabiliriz. A. F. Karamanlıoğlu'nun *eşi* "hanım" ile ilgili Uygurca verilerine son zamanlarda yapılmış metin çalışmalarından yeni tanıklar

¹⁰ Örneğin *Alttürkische Grammatik*'in (1974) sözlük bölümünde *bärk dıcht* (Wald) || koyu (orman) (s. 328), *öz- fliehen, sich befreien* || kaçmak, kurtarılmak (s. 350), *pratikabut* ein Buddha ohne Heilswirkung für andre || başkalara şifayap olmayan Buda (s. 353), *toş- füllen, vollständig machen* || doldur- (s. 373) örneklerinde olduğu gibi tek-tük hatalar bulunmaktadır. Doğru biçimler sırasıyla "*bärk dıcht* (Wald) || sık (orman)", "*öz- fliehen, sich befreien* || ! açmak, kurtulmak", "*pratikabut* ein Buddha ohne Heilswirkung für andre || başkalarına şifayap olmayan Buda" ve "*toş- füllen, vollständig machen* || dolmak" olmalıdır. Türkçe baskıda bu anılan yanlışlıklardan yalnızca "başkalara" biçimi "başkalarına" olarak düzeltilmiştir. Ötekiler kalmıştır. Türkçe baskının eleştirisi, düzeltisi için T. Tekin, *Türkoloji Eleştirileri*, "Bir TDK Yayınının Bilimsel Düzeyi", s. 183-187'ye bakılabilir (Ankara 1997).

¹¹ Sir G. Clauson'ın 1972'de yayımlanan sözlüğünde de benzer yanlış okuyuş yinelenmiştir: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972, s. 826-27.

¹² Reşid Rahmeti Arat İçin, TKAE yay., Ankara 1966, 320-322 s.

¹³ Kül Tigin Yazıtı, Doğu Yüzü, 7. satır *boltı*; Bilge Kağan Yazıtı, Doğu Yüzü 7. satır ise *kıltı* biçimindedir.

¹⁴ Çeviri ve okuyuş T. Tekin 1995'e göredir (s. 40-41).

¹⁵ Başta Eski Türk Runik yazısı olmak üzere, Türklerin kullandıkları yazılar için bak. T. Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg yay. Ankara 1997.

getirebiliriz: *işi* “Herrin, Gattin, Frau // hatun, hanım, kadınlara özgü bir unvan”.¹⁶ Doğal olarak olarak Gabain ve Çağatay’a göre yeni olan bu bilgilerden yoksun olarak “Ders alsın ulu Türklükbilimciler, **silig** sözcüğünü **işilik** biçiminde veren o bilimsel kuşkudan yoksun beyinliler!” sözü bir kez daha düşünölmeye değır olsa gerek.

Macarcadan yapılan çeviri burada durmak istediğim konunun dışındadır. Ancak çeviri ile ilgili olarak şunu da belirtmek isterim: *il* sözü bugün vilayet yerine dilimize yeni kazandırılan bir sözcüktür, Eski Türkçe *el* “ölke, yurt” sözü olağan seslik gelişmelere göre dilimizde *el* biçiminde “diyar, yöre” anlamıyla yaşamaktadır, örneğın *yad el*. Çeviride *il* yerine belki de “ölke, yurt” sözcükleri kullanılsaydı daha uygun düşerdi.

H. Kılıç, Kültür Bakanlığına bu çalışmaları satın alıp tüm kütüphanelere gönderme görevinin düştüğünü belirtiyor. Oysa şimdiye değın H. Kılıç’ın değindiğı konuyla ilgili çalışmalar, yayınlar için bir kaç kez bakanlığı doğrudan ben başvurdum. Ancak dört yılda dört bakan değıştiren (belki daha fazla) bakanlık başvurularımı ödenek yetersizliğı dolayısıyla işleme dahi koymamıştır. Kaldı ki böylesi çalışmaları ediniş tüm kütüphanelere göndersinler. Türk dilinin eski anıtları için, H. Kılıç’ın sözünü ettiğı türden, genel okuyucuya seslenen çalışmalar her zaman hazırlanabilir, yeter ki bu konuda destek sağlayacak olan bir kurum, bakanlık bulunsun!

T. Tekin’in 1995’te yayımlanan kitabı bence hemen her dilseverin rahatlıkla okuyabileceğı bir çalışmadır. Türkdilbilimciler arasında ozanlık yönü bulunanlar varsa da, yazıtları destan biçiminde yeniden yazmak, Türkçenin büyük ozanlarına düşen bir görev olsa gerek. Örneğın bugün böylesi bir işın üstesinden değırli ozanımız F. Hüsnü Dağlarca gelebilir.

Türkçenin eski dil anıtları yeni yeni bağımsızlığının kazanmakta olan Türk halklarınınca kendi dillerine koşuk biçiminde çevrilmektedir. Buna *Kutadgu Bilig* ve Kazakça, Yeni Uygurca, Kırgızca çevirilerini örnek verebiliriz.¹⁷ *Kutadgu Bilig*’in şiirleştirilmiş bir çevirisi bu yakınlarda Kültür Bakanlığı yayını olarak çıkmışsa da henüz bu çeviriyi üzerinde konuşacak kadar inceleyemediğimi belirtmek isterim.

Son olarak bu kısa değırlendirmenin Macarca kitabın Türkçe çevirisine yönelik olmadığını, bu tür çevirilerin yararlı ve gerekli olduğunu, amacımın yalnızca dilsever okuyucuları dilimiz konusunda, çalıştığım alanda bir parçacık bilgilendirmek olduğunu belirtmek istiyorum; konuyla ilgili sorular şu adrese yazılabilir: **olmez@hun.edu.tr**.

¹⁶ Şinasi Tekin, *Maitrisimit nom Bitig II*. Berlin 1980: “*yşy Gattin, Frau*” s. 49; Peter Zieme, *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin 1985: “*işi Herrin*” s. 212; Semih Tezcan, *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi. X. Bölüm*. Ankara 1975: “*eşi hatun, hanım, kadınlara özgü bir unvan*” s. 138 (yayımlanmamış doçentlik çalışması).

¹⁷ Bu konuda bak. Mehmet Ölmez, “Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri”, *Kebikeç* 1, 1995: 43-52.